

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
יא	חגיגת לבסקי: מבוא: האוניברסיטה העברית והמדינה שבדרך
	חלק א: האוניברסיטה ומקומה בארץ ובעולם
3	חדוה בן-ישראל: פוליטיקה על הר הצופים בתקופת המנדט
87	משה ליסק ואורי כהן: האוניברסיטה העברית כמרכז תרבותי חלופי ביישוב היהודי
134	דומיניק טרימבור ודני יעקובי: המעצמות האירופיות והוראת שפות זרות באוניברסיטה העברית בתקופת המנדט
	חלק ב: מדעי הטבע
163	נורית קירש: ראשיתה של הגנטיקה באוניברסיטה העברית, 1935–1961
188	יחיאל בקר: התפתחות המכון למיקרוביולוגיה באוניברסיטה העברית, 1924–1948
217	משה י' פינטהוס: לימודי החקלאות: מחזון למציאות
252	אנתוני ס' טראוויס: מדע לא מבוסס ואפיקים חדשים: כימיה, פוליטיקה והאוניברסיטה העברית, 1925–1948
279	ניסן זלדס ויששכר אונא: יואל רקח והפיזיקה העיונית בירושלים
	חלק ג: סטודנטים
303	אהרון בן-אבות: סטודנטים ומסיימים של האוניברסיטה העברית, 1925–1947: פרופיל חברתי ואקדמי
343	אלון רחמימוב: 'היציאה הגדולה מן האוניברסיטה': נשירת סטודנטים מן האוניברסיטה העברית, 1925–1948
368	אסתר שטיין-אשכנזי: ארגוני הסטודנטים באוניברסיטה ופעילותם בתקופת המנדט

חלק ד: מבית לאומי למדינה

399	משה ארנוולד: האוניברסיטה העברית בירושלים במלחמת העצמאות
440	דב שידורסקי: לתולדות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים
463	אסף זלצר ויאיר פז: נשארו בהר: מבני הקמפוס ההיסטורי מתקופת המנדט בהר הצופים
488	ישראל ברטל: אחרית דבר: 'בניין אומה' אקדמי
493	רשימת קיצורים
494	רשימת משתתפים
495	מפתח הגופים וכתבי-העת
512	מפתח האישים
525	מפתח המקומות

פתח דבר

הכרך המונח לפנינו הוא המשכו של הכרך השני בכתיבת תולדות האוניברסיטה (התבססות וצמיחה א), שהופיע בשנת 2005, ולמעשה מהווה את חלקו השני של הדיון בתקופה שלפני קום המדינה. אולם, לאור העובדה שחלפו שלוש שנים מאז הופיע הכרך הקודם, נתייחס אל הכרך שלפנינו כאל כרך נפרד (התעצמות אקדמית תוך מאבק לאומי).¹ כקודמיו, גם כרך זה הוא מפעלם המשותף של רבים, בראש ובראשונה של מחברי המאמרים השונים ושל חברי במערכת: פרופ' יששכר אונא, פרופ' יהושע בן-אריה, פרופ' חדוה בן-ישראל, פרופ' ישראל ברטל, פרופ' משה ליסק וד"ר עוזי רבהון. עמם פעלו במסירות מרכזי המערכת עמרי מצר ולאחריו אלה פלורסהיים. לכל אלה נשלחת תודה חמה, ותודות רבות גם לעוזרי המחקר (המוזכרים בפתיחות של מאמרי המחברים) ולחוקרים ולמלומדים הרבים ששימשו כקוראים (לקטורים) של המאמרים, ובהערותיהם המחכימות סייעו הן למחברים הן לחברי המערכת.

החוקרים והמחברים נעזרו רבות בארכיון האוניברסיטה העברית. מנהלת הארכיון לשעבר, גב' אטי אלג'ם ומנהלו הנוכחי מר עופר צמח ועמם עובדי הארכיון כולם, סייעו רבות, וכמוהם עובדי ארכיון התמונות של האוניברסיטה, שסייעו לנו באיתור התצלומים שנדרשנו להם.² מלאכת העריכה הלשונית נעשתה בידי העורכת הוותיקה שלנו, גב' רמה זוטא, שמעורבותה במפעל ותרומתה להבאת הדברים בבהירות ובדייקנות לשונית והיסטורית לא תסולא בפז. כרך זה הופק בידי הוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס של האוניברסיטה העברית. יבואו על הברכה המנהל מר חי צבר ושאר עובדי בית ההוצאה וכן עורך המפתחות דורון ליבנה.

מפעל תולדות האוניברסיטה העברית נהנה גם בשלב זה מחסות הרקטור של האוניברסיטה העברית פרופ' חיים רבינוביץ, ומסיוע נדיב של קרן קימת לישראל. ואולם זכות ראשונים במימון מפעל תולדות האוניברסיטה נתונה לקרן צ'ריק, מיסודם של שוחרי האוניברסיטה העברית בארצות הברית ובקנדה, שהוקמה לכבודו ולזכרו של ברנרד צ'ריק, האיש שפעולתו למען האוניברסיטה הייתה מכרעת בשנות המדינה הראשונות. מערכת תולדות האוניברסיטה ראתה אפוא לנכון להקדיש את הכרך השלישי לכבודו ולזכרו של האיש שתרם כה הרבה הן לאוניברסיטה והן לכתובת תולדותיה.

ירושלים, חנוכה תשס"ט

חגיית לבסקי

1 ולא "התבססות וצמיחה" ב

2 התמונות בספר מקורן בארכיון התמונות של האוניברסיטה, אלא אם כן צוין אחרת.

מבוא

האוניברסיטה העברית והמדינה שבדרך

חגית לבסקי

כרך זה הוא המשכו הישיר של קודמו (תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: התבססות וצמיחה, א, ירושלים תשס"ה). שני הכרכים כאחד עוסקים בהתפתחותה של האוניברסיטה בימי הבית הלאומי בטרם מדינה. הספר הקודם עסק בעיקר בהתפתחות המוסדית של האוניברסיטה, בהתפתחותם של מדעי הרוח והחברה בה ובמעמדה בעם היהודי; ואילו המאמרים בכרך שלפנינו נסבים בעיקר על מקומה של האוניברסיטה בחיי היישוב והמדינה שבדרך, בקשריה הבין-לאומיים ובהתפתחות מדעי הטבע במוסד. הכרך הקודם התמקד, בין השאר, בהתלבטות ששררה באוניברסיטה העברית בין טיפוח התרבות היהודית לבין המדע האוניברסלי. אמנם אילוצים עקרוניים וחומריים הגבילו את יכולתה להפוך גורם מוביל בעולם האקדמי, אפילו בחלק ממדעי היהדות; אך עם זאת היא הצליחה, במהלך שנות דור אחד, להתבסס כמוסד אקדמי עצמאי ולהתרומם למעמד של אוניברסיטה יהודית-לאומית – מעבר למעמדה כבת טיפוחים של התנועה הציונית. ברם, החתירה לרמה גבוהה ולא-תלות אקדמית יצרה ניגודים בין האוניברסיטה לבין החברה היישובית וההנהגה הפוליטית הציונית; סוגיה זו נידונה בהרחבה בכרך שלפנינו מזוויות שונות.

שלושה חלקים בספר מוקדשים למעורבותה הפוליטית-חברתית של האוניברסיטה, על מוריה ותלמידיה, בחיי היישוב. מאמרי החלק המוקדש למדעי הטבע דנים ביצירתם של מרכזי מחקר, ברמה בין-לאומית גבוהה, בפזיקה, בכימיה ובמדעי החיים, ובתרומתם היישומית של מדעים אלה לתשתית שהונחה למדינה שבדרך ולמערכת הלחימה בתקופת מלחמת העולם השנייה. בכך מושם הדגש בכרך זה, יותר מאשר בקודמו, על ההיבטים הפוליטיים הממשיים של מעורבות האוניברסיטה במאורעות התקופה ובמאבקי הקיום – הן של העם היהודי הן של היישוב היהודי בארץ ישראל.

האוניברסיטה והפוליטיקה היישובית

במשך העשור הראשון לקיומה שרר באוניברסיטה שלטון ריכוזי של הקנצלר י"ל מאגנס. התחזקותם של הגורמים האקדמיים במוסד, בצד התרחבות הביקורת על ניהולו, הביאו להקמתה של 'ועדת הרטוג' בשנת 1933 וליישומן של מסקנותיה בשנת 1935. יישום המסקנות סימן

מפנה חד במבנה הסמכויות באוניברסיטה, בכיווני פיתוחה בכלל ובמעמדו של מאגנס בפרט. בתפקידו החדש כנשיא התמקד מאגנס ביחסים עם הגורמים שמחוץ לאוניברסיטה, ובעיקר ביחסים עם הממשל המנדטורי וביחסים עם השוחרים והתורמים בחוץ-לארץ. יחד עם זאת יש להדגיש כי ועדת הרטוג עיצבה למעשה את עצמאותה של האוניברסיטה כמוסד אקדמי, שאינו כפוף לא ליישוב, לא ליהדות העולם ולא לתנועה הציונית. למפנה זה נודעו השלכות על מערכות היחסים הפוליטיים של האוניברסיטה עם גורמים שמחוצה לה: עם התפוצה היהודית, מקור המימון העיקרי שלה; עם היישוב היהודי בארץ ישראל ומוסדותיו; ועם ההסתדרות הציונית העולמית והסוכנות היהודית, אבותיה של האוניברסיטה. ההיבט הבולט ביותר בשידוד מערכות זה ניכר בנטילת כוחו של מאגנס בקביעת המדיניות האקדמית של האוניברסיטה, מצד אחד, והפיכתו למייצג האוניברסיטה כלפי השוחרים וכלפי שלטונות המנדט, מצד שני. לכאורה הייתה בכך משום פגיעה במעמדו של מאגנס, אך למעשה נותר לו מרחב רב לפעילות פוליטית-ציבורית. אכן, דימויה הפוליטי של האוניברסיטה העברית, במהלך תקופת המנדט כולה, שזור ללא הפרד כמעט בדימויו של מאגנס, שהיה בעל תפיסה פציפיסטית ומייסד תנועת 'איחוד', תנועה ששאפה למדינה דו-לאומית; מאמרה של חדוה בן-ישראל, הפותח כרך זה, מתמקד באישיותו של מאגנס ובבחינת הדימוי האמור.

יתר על כן, חיזוק עצמאותה האקדמית של האוניברסיטה, בעקבות המפנה שהתרחש לאחר דוח הרטוג, העצים את דימויה כ'מגדל שן אקדמי', שהשוכנים בו מבקשים לנתק את התפתחות המוסד מן השיקולים הציבוריים והפוליטיים. הדבר עולה ממאמרם של משה ליסק ואורי כהן בכרך שלפנינו. הדימוי האמור חיזק את זיהויה של האוניברסיטה עם מאגנס, שהיה ממילא מרוחק מההוויה הפוליטית של היישוב. עם זאת מצביעים מאמרי בן-ישראל וליסק וכהן על כך, שמרבית אנשי האוניברסיטה היו נאמנים למוסדות ההנהגה הלאומית. זאת ועוד: גם בקרב הסטודנטים שררה הזדהות עמוקה עם הקונסנוס הציוני, להוציא מיעוט מימין ומשמאל – ומלמדים על כך מאמריהן של בן-ישראל ושל אסתר שטיין-אשכנזי. את ציבור הסטודנטים בתקופת היישוב מאפיינת מעורבות עמוקה בפוליטיקה היישובית: ארגונם התבסס על השתייכות מפלגתית וחלק גדול של פעילותם היה פרי מעורבותם הרבה בבעיות היישוב והעולם היהודי ולא נבע מצורכיהם כסטודנטים. רבים מן הסטודנטים היו חברי הארגונים המחתרתיים, ה'הגנה', אצ"ל ולח"י, ובחיי הסתדרות הסטודנטים סערו מאבקים רבים בין חברי קבוצות אלה ובינם לבין המיעוט הקומוניסטי האנטי-ציוני. למרות כל אלה לא פחתה עצמתה של תחושת הניגוד בין מוסדות היישוב לבין האוניברסיטה כ'מרכז משנה' עצמאי, בלשון הסוציולוגים ליסק וכהן, זאת בשל הסירוב העקבי של ראשי האוניברסיטה ומוריה להיכנע לתכתיבים פוליטיים או אקדמיים מבחוץ.

האוניברסיטה והממשל הבריטי

ביחסיה של האוניברסיטה עם הממשל הבריטי בלטו היבטים שונים, שהושפעו מאירועי התקופה. שיתוף הפעולה בין הצדדים הגיע לשיאו בתקופת מלחמת העולם השנייה, ועל כך ניתן ללמוד ממאמרי בן-ישראל, שטיין-אשכנזי, יחיאל בקר ואנתוני ס' טראויס. מיד עם פרוץ

המלחמה בשנת 1939, העמידה האוניברסיטה לרשות ממשלת המנדט, כדי לסייע למאמץ המלחמתי, את הסגל המדעי והמעבדות שלה. על המחלקה לכימיה פיזיקלית הוטל למצוא שימושים חדשים למשאבי ארץ ישראל, לתיקון ולכיול של הציוד הדרוש לצבא הבריטי, לצד אספקת מוצרי זכוכית. בשנת 1942, כאשר התקרבה המלחמה למזרח התיכון, הוקמה ועדה מייעצת מדעית ליד הוועדה לאספקה צבאית בארץ ישראל, בראשות נשיא האוניברסיטה מאגנס. לדיסלאוס פרקש, ראש המחלקה לכימיה פיזיקלית, מונה למזכיר מדעי של הוועדה. הסיוע העיקרי שהושיטו אנשי האוניברסיטה לצבא היה שיפור מכשירי רדיו, מכשור מדויק ומחקר בתחומי הכימיה, הפיזיקה והביולוגיה וכן פיתוח חומרים לכיבוי אש במטוסים. עבודה חשובה לתעשייה ולצבא נעשתה באנליזה של נפט גולמי. המחלקה לכימיה פיזיקלית חקרה את הפירוליזה של נפט עירקי במצב הגזי, נושא שהיה קשור להזרמת נפט מעירק לחוף הים התיכון דרך שתי שלוחותיו של הקו, שחצה את ארץ ישראל. ממשלת המנדט מימנה חלק מפעולות אלה. מדעני המכון למיקרוביולוגיה ורופאי הפרה-פקולטה לרפואה הרצו בקורסים לרופאים צבאיים בריטים על מחלות שכיחות באזור. חוקרי המכון למיקרוביולוגיה, שהתמחו במחלות טרופיות, עסקו בהכנת תרכיבי חיסון לצבא הבריטי והפולני. רבים מהמדענים במכונים ולא מעט סטודנטים התגייסו לצבא, בעידודם של ראשי האוניברסיטה.

היבט מעניין במיוחד של היחסים בין האוניברסיטה העברית לבין השלטונות הבריטיים משתקף בסוגיית ההוראה של הלשון האנגלית, נושא הנידון במאמרם של דומיניק טרימבור ודני יעקובי. הלשון האנגלית הופיעה ברשימת הקורסים שנלמדו באוניברסיטה העברית רק במועד מאוחר מאוד, עובדה מפתיעה בארץ שבשלטון המנדט הבריטי ושהאנגלית נקבעה בה כאחת מהלשונות הרשמיות. בניגוד לדרך הכנסתן של הגרמנית, האיטלקית והצרפתית לאוניברסיטה – בסיועם של מוסדות שלטון ותרבות בארצות הנוגעות בדבר – לא הייתה הממשלה הבריטית מוכנה להשתתף במימון לימודי אנגלית במוסד. דומה שהדבר לא מתמיה, משום שבריטניה לא נזקקה לערוץ התרבות כדי להחזיר את השפעתה למרחב הנתון לשליטתה. יתר על כן, בעובדה שהלשון האנגלית נקבעה כשפה רשמית בארץ היה די כדי להבטיח את לימודי האנגלית בכל הרמות של מערכות החינוך. רק בסוף 1943 נוסדה קתדרה לאנגלית ובה ספרייה, שהוקמה בזכות ארכיוני הספרים של המועצה הבריטית בירושלים.

היבט אחר ביחסים בין הממשל לבין האוניברסיטה קשור לציבור הסטודנטים: מאמרה של בן-ישראל מלמד על אי-הנחת ששרר בממשל בשל העובדה שתלמידי האוניברסיטה הם סטודנטים יהודים בלבד; היו אף תכניות של הממשל להקים אוניברסיטה בריטית, שתפנה לכלל הצעירים בארץ, ללא הבדל דת ולאום.

עם זאת שמרה האוניברסיטה העברית, לאורך כל הדרך עד למשבר 'שיירת הדסה' ב-1948, על יחסים קורקטיים ועל שיתוף פעולה עם הממשל – וזאת גם בזמנים שהיחסים בין היישוב לשלטונות הידרדרו לשפל המדרגה. הדברים אמורים הן במאגנס, כפי שמורה מאמרה של בן-ישראל, הן במערכת היחסים ההדוקה בין אנשי מדעי הטבע לבין מחלקות הממשלה השונות – בעיקר בימי המלחמה – כפי שמלמדים מאמריהם של בקר ושל טראוויס.

האוניברסיטה וצורכי היישוב

מעבר לסוגיית המעורבות הפוליטית, נידונה בכרך זה תרומתו של המחקר המדעי באוניברסיטה להתפתחותו של היישוב ולהתעצמותו, בתחומי הכלכלה וההתיישבות. מאמרו של משה פינטהוס העוסק בחקלאות מציג את שיתוף הפעולה ההדוק בין החוקרים לבין תחנת הניסיונות שליד ההנהלה הציונית (שהייתה הבסיס למדע החקלאות באוניברסיטה ולמכון לחקלאות שהוקם רק ב-1943) ולבין אנשי ההתיישבות. מרבית הפעילות המחקרית של מורי המכון הייתה מועגנת במציאות המשקית. החוקרים קיימו קשרים הדוקים עם החקלאים, למדו את הבעיות בשטח וניסו לפתור אותן. החקלאים הרבו להפנות את שאלותיהם לתחנת הניסיונות; במקרים רבים נעשו הניסויים של החוקרים במשקים בהשתתפות פעילה של החקלאים, שרחשו אמון מלא לחוקרים והערכה לעבודתם, אם כי לא תמיד קיבלו את מסקנותיהם היישומיות.

תרומתו של המכון למיקרוביולוגיה ליישוב נידונה במאמרו של יחיאל בקר. הייחוד שבעבודתם של המדענים במכון היה תולדה של התפקידים שנבעו מהתנאים המיוחדים בארץ ישראל, בעיקר השפעת האקלים על בריאות התושבים ועל המחלות ששררו בארץ. רבים מן המחקרים בתחומים אלה נעשו בשיתוף פעולה עם המוסדות הלאומיים; במקביל פעלו אנשי המכון כמנהלי מוסדות תברואה ובריאות וכחוקרים ויועצים במוסדות ציבוריים, לאומיים ואחרים. חשובה במיוחד הייתה תרומתם למלחמה במלריה, מחלה שעמדה למכשול בפני ההתיישבות; הערכת התרומה מצד היישוב התבטאה בשנת 1942, כאשר מחלקת הבריאות של הוועד הלאומי רשמה את פרופ' ישראל קליגלר בספר הזהב של קרן קימת לישראל, 'לאות הערכה של התרומה החשובה ביותר, אשר הוא תרם למלחמתנו במלריה במשך 20 שנה'. ראויה לציון תרומתם המיוחדת של אנשי המכון לחקלאות הארץ-ישראלית, בשיתוף פעולה עם מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית ובפרט בענף בעלי החיים, להדברת המחלות, כפי שעולה ממאמרו של פינטהוס. יתר על כן, המכון למיקרוביולוגיה הניח את הבסיס להקמתו של בית הספר לרפואה מיד עם תום מלחמת העצמאות.

תרומתו של המכון לכימיה לתעשייה בארץ ובחוץ לארץ מהווה במידה רבה את ציר מאמרו של טראוויס, העוסק בתקופה שלאחר יישום מסקנות ועדת הרטוג ומינויו של פרקש לראש מחלקה חדשה לכימיה פיזיקלית. טראוויס קובע שהיזמה לשיתוף פעולה אקדמי-תעשייתי לא יצאה מהתעשייה הארץ-ישראלית, שהייתה עדיין בחיתוליה, אלא מהאוניברסיטה: פרקש שכנע את המחלקה הכלכלית והתעשייתית של הסוכנות היהודית כי שיתופה של המחלקה לכימיה פיזיקלית באוניברסיטה עשוי לתרום תרומה גדולה לפיתוח התעשייה הכימית ותעשיות קרובות לה בארץ. אכן, שיתוף פעולה זה קדם ביותר את שני ענפי היצוא העיקריים במשק; חברת האשלג לארץ ישראל בע"מ ותעשיית ההדרים. ב-1939 התמנה פרקש ליו"ר הוועד המרכזי לפיתוח התעשייה הכימית בארץ ישראל, שהקימה הסוכנות היהודית. המאמר מציין את חשיבותו העצומה של שיתוף הפעולה האמור לא רק לתעשייה אלא גם להתפתחות המחקר בכימיה והתחדשותו; הוא שימש בסיס לתרומת המחלקה לכימיה למאמץ הצבאי המלחמתי ולקידום יוקרתה הבין-לאומית של האוניברסיטה.

התפתחות האוניברסיטה כמוסד להשכלה גבוהה

התפתחותה של האוניברסיטה העברית בתחום ההוראה נתנה, בין השאר, מענה לצורכי היישוב; אך בעיקר היא שיקפה את הפיכתה ההדרגתית ממוסד מחקרי גרדא למוסד להשכלה גבוהה. תהליך זה החל עם הנהגתם של לימודי המוסמך בשנת 1928 והוא עמד במרכז יחסי הגומלין שבין היישוב לבין האוניברסיטה. יצוין שעד קום המדינה היו באוניברסיטה העברית לימודים לשני תארים בלבד, מוסמך ודוקטור; רק ב-1948 הונהגו לימודים לתואר בוגר, הקודם לתואר מוסמך. מאבקם של גורמים ביישוב היהודי ובציבור היהודי בתפוצות הביא לתפנית במקומם של הסטודנטים במערך האוניברסיטאי, לעלייה תלולה במספרם ולשינויים המוסדיים שהתבקשו מיצירתן של פקולטות להוראה – תחילה הפקולטה למדעי הרוח ולאחר מכן הפקולטה למדעי הטבע. בכרך הקודם עמדנו על הגדרות אלה ועל היערכות המחלקות והמכונים בתחומי הדעת השונים, במתכונת של חוגי הוראה עיקריים או משניים בתחום מדעי הרוח; בכרך זה נבחנים הדברים משתי נקודות מבט חדשות, של מדעי הטבע ושל הסטודנטים.

לימודי החקלאות היו אחד התחומים שעמדו על סדר יומה של ההוראה באוניברסיטה מראשית הקמתה, בעיקר התכנית למסד את מדע החקלאות על תחנת הניסיונות החקלאית שליד ההנהלה הציונית, שהקים יצחק אלעזרי-וולקני בשנת 1921. אולם מאמרו של פינטהוס מציג את הבעיות הרבות שנתקל בהן פיתוחו של התחום, הגם שהיה בבת-עונה של האידאולוגיה הציונית, כמו קשיי מימון ומיעוט חוקרים בעלי רמה אקדמית נאותה בתחנה. ככל שנקפו השנים גבר לחצם של הסטודנטים, שציפו לשווא לפתיחת לימודי החקלאות; בשנת 1936 הם אף איימו בשביתה וזכו לאהדת הציבור. למרות זאת, רק בסוף פברואר 1942 – ככלות 14 שנים מיום שהוחל בהכנות – נשלמה סלילת הדרך לפתיחת שנת הלימודים תש"ג במכון ללימודי החקלאות ברחובות.

מבט אחר על השפעתם של צורכי ההוראה במדעי הטבע מובא במאמרה של נורית קירש, העוסק בהתפתחות הגנטיקה. היא קובעת כי התגבשות מדע הגנטיקה באוניברסיטה העברית התרחשה דרך ההוראה ולא דרך המחקר. יצירת מסלולי הוראה לוותה במגבלות ובקשיים: היקף הסגל האקדמי לא תאם את מספר הסטודנטים, חלק מהמרצים לעתיד לא ידע עברית והמינוח המדעי בלשון העברית היה מוגבל; בלט מחסור בציד ובמיוחד העדר מעבדות להוראה שיטתית במדעים. בשל סיבות אלה הוגבלה ההוראה הפורמלית לתואר, שהוחלט ליישמה באוניברסיטה בשנת 1928, רק לתחום מדעי המזרח, לכמה מקצועות במדעי היהדות ומעט מאוחר יותר – לשאר מדעי הרוח. ההוראה במדעי הטבע החלה רק ב-1931, לאחר השלמת ההכנות הדרושות. למעשה הביאה ההוראה, בסופו של דבר, להכרה במקצוע הגנטיקה כמקצוע משני בשנות החמישים; בשנת 1962 נפתחה האפשרות ללמוד גנטיקה כמקצוע ראשי לתואר מוסמך. עם זאת הגיע התחום למעמד של מחלקה רק בשנות השבעים של המאה העשרים. עם בוני המחלקה נמנו אותם סטודנטים שהיו נחושים בדעתם להתמחות בגנטיקה, למרות העדר מסגרת מתאימה באוניברסיטה העברית. קירש מדגישה כאמור כי ההוראה תרמה לגיבוש המחקר הגנטי וכל שלב ושלב בהתפתחות התחום באוניברסיטה נולד מצורכי ההוראה.

לסוגיית הסטודנטים נודעת חשיבות מיוחדת והיא קשורה קשר הדוק להתפתחות ההוראה; בכרך זה מוקדש לה חלק הכולל שלושה מאמרים, פרי עטם של אהרן בן-אבות, של אלון

רחמימוב ושל שטיין-אשכנזי. הכותבים מצביעים על הפער הגדול בין הרצון לפתח את האוניברסיטה כמוסד להשכלה גבוהה לבין הגשמתו. פער זה ניכר בשני הצדדים, באוניברסיטה עצמה ובאוכלוסיית הסטודנטים: האוניברסיטה קידמה באיטיות את הלימודים בתחומים יישומיים כמו משפטים, חינוך, רפואה וחקלאות וכן את תחומי הדעת המתחדשים במדעי הטבע, ואילו אוכלוסיית הסטודנטים, ובעיקר התלמידים לתואר מוסמך, התאפיינה בחוסר יציבות קיצוני. רבים מן הנרשמים ללימודים נשרו בתחילת הדרך או באמצעה, הן מסיבות כלכליות הן בשל האירועים הפוליטיים והביטחוניים בארץ ובעולם. הדגמה מעניינת של הפער בין הדרישה ללימודים לבין יישומה בפועל מצד הסטודנטים מצויה במאמרו של פינטהוס. לאחר שלחצי הסטודנטים למסד את לימודי החקלאות באוניברסיטה נשאו סוף-סוף פרי בשנת 1943, נרשם בשנים הראשונות רק מספר קטן יחסית של תלמידים, בשל סיבות שונות. עם אלה נמנו סיבות כלכליות, שמנעו מבני משקים ללמוד במכון משום שלא היה ניתן לוותר על כוח עבודתם במשק; וסיבות אידאולוגיות – בהתיישבות השיתופית שררה התנגדות רעיונית ללימודי תעודה גבוהים. זאת ועוד: מרבית הצעירים שבחרו ללמוד חקלאות, התגייסו בתקופת מלחמת העולם השנייה לצבא הבריטי או לפלמ"ח. שיעורם של הנושרים מקרב תלמידי המוסמך היה כה גדול עד שמאמר שלם (של רחמימוב) הוקדש רק לבעיה זו. שטיין-אשכנזי מעלה במאמרה את סוגיית התארגנותם ומאבקהם של הסטודנטים לשיפור מצבם ולטיפוח מעמדם. מחקרו של בן-אבות קובע ששיעור המסיימים בקרב התלמידים לתואר דוקטור היה גבוה בהרבה משיעורם בקרב תלמידי המוסמך, הבדל שהושפע בוודאי מאופייה הסלקטיבי של אוכלוסיית תלמידי הדוקטור אך מצביע גם על יחס ערכי שונה של האוניברסיטה כלפיהם: הדוקטורנטים שיקפו בנאמנות רבה יותר את מטרותיה המרכזיות של האוניברסיטה ולכן כנראה זכו לתמיכה רבה יותר, כספית, חברתית ואחרת, מאשר תלמידי המוסמך.

האוניברסיטה והעולם הגדול

הכרך הקודם הציב על המכשולים שעמדו על דרך פיתוחה של האוניברסיטה בשל בידודה הגאוגרפי, הרחק ממרכזי המדע והתרבות המודרניים, עובדה שהקשתה על גיוס כוח אדם מדעי מעולה. עם זאת נודע יתרון מסוים למיקומה של האוניברסיטה: אי תרבות בודד במרחב ומרכז להכשרת האליטה הציונית בבית הלאומי ההולך ומתהווה. בשל כך היא היוותה מוקד משיכה ועניין למעצמות הזרות, ובעיקר למדינות אירופה. ממאמרם של טרימבור ויעקובי אנו למדים שלימודי שפות וספרויות זרות הפכו לסוגיה פוליטית, וזאת בשל התחרות על המשאבים המצומצמים של האוניברסיטה ונכונותן של המעצמות לממן את החדירה התרבותית-פוליטית שלהן – אף כי אנשי האוניברסיטה ראו בלימודים אלה קודם כול חשיבות מדעית ותרבותית. בימי המנדט הוקמו באוניברסיטה חוגים ללימודי שפות רומאניות, תרבות צרפת ואנגלית, וניתנו שיעורים ללימודי גרמנית – כולם במימונם של גורמי חוץ.

מרתק במיוחד סיפורה של הלשון הגרמנית והרצון לשלב את הוראתה באוניברסיטה העברית. מעבר לאינטרסים הפוליטיים של גרמניה, פעלה באוניברסיטה שדולה נמרצת למען הגרמנית שהסתייעה ב'אופי הגרמני' של המוסד – בארגונו, בסדרי העדיפויות האקדמיים שלו

ובעיקר בשל הכשרתם של רוב המלומדים בו באוניברסיטאות גרמניות. והנה, למרות הלחץ מבחוץ ומבפנים למען הגרמנית, לא הוקמה קתדרה מלאה להוראת הגרמנית ותרבותה, כיוון שלא היה ניתן להקים באותם ימים קתדרה לאנגלית – שהרי לא היה אפשר להעלות על הדעת הקמת קתדרה גרמנית לפני זאת האנגלית. בינתיים התרחש המהפך הנאצי בגרמניה, ואף על פי שבמשך תקופה מסוימת עוד נמשכה הוראת הגרמנית במימון גרמני, היא פסקה עד מהרה. עם פרוץ מלחמת העולם השנייה נותק לחלוטין הקשר בין גרמניה למוסדות תרבות גרמנית בארץ ישראל ובכך הקיץ הקץ על קשרי האוניברסיטה עם גרמניה.

גם הלשון האיטלקית נפלה קרבן לפוליטיקה העולמית. ב-1933 הוקמה הקתדרה 'לשפות וספרויות רומאניות מודרניות, בהדגשה מיוחדת של האיטלקית', אולם לא חלף זמן רב וההתפתחויות הפוליטיות הבין-לאומיות גרמו להפסקת הסיוע האיטלקי; את מקומה של האיטלקית תפסה הצרפתית. כניסת הצרפתית לאוניברסיטה סימנה צעד נוסף בהיפתחות המוסד כלפי שפות זרות, מה גם שצרפתית נחשבה ליסוד של קדמה ולסמל של תרבות. עם זאת נראתה האוניברסיטה בעיני הצרפתים מוסד גרמני בעיקרו; הם גרסו כי הדומיננטיות הגרמנית באוניברסיטה היא תולדה של הזרם המרכזי בציונות, שהושפע מהתרבות הגרמנית. הרדיפות הנאציות וזרם הפליטים היהודים מגרמניה, שהציף את צרפת, קדמו את החדרת הלשון הצרפתית ותרבות צרפת כאנטי-תזה לתרבות הגרמנית שהסתאבה, ובשנת 1938 הוקמה הקתדרה לתרבות צרפת.

מעמדה העולמי של האוניברסיטה העברית התבסס במידה גדלה והולכת על ההתפתחויות במדעי הטבע, שהביאו לעליית יוקרתה בחזית המדע העולמית, כפי שמלמדים מאמריהם של ניסן זלדס ויששכר אונא, של בקר ושל טראוויס. מאמרם של זלדס ואונא דן בפיתוח המחלקה לפיזיקה עיונית, נושא הכרוך ללא הפרד באישיותו של יואל רקח; הוא קיבל את מינויו באוניברסיטה ב-1939 וברבות הימים אף כיהן כרקטור האוניברסיטה. השיטות המתמטיות שפיתח משמשות עד היום מכשיר מחקר עיקרי בפיזיקה אטומית וגרעינית ובפיזיקת החלקיקים האלמנטריים. שיטותיו של רקח היו פריצת דרך דרמטית לשיטה מתמטית שלמה ויש רואים בו את מייסד הספקטרוסקופיה המודרנית, אטומית וגרעינית גם יחד.

מאמרו של בקר על המכון למיקרוביולוגיה משקף גם הוא את מקומה ההולך ומתבלט של האוניברסיטה העברית על פני מפת המדע העולמי. מחקריהם של שאול אדלר ועמיתיו על 'חבורת יריחו' הקנו להם הכרה בין-לאומית: בשנים 1930–1931 חקרו אדלר ועמיתו אוסקר תיאודור, לפי בקשת החברה המלכותית הבריטית, את המחלה באזור הים התיכון ואת דרך העברתה על ידי זבוב החול, ואדלר זכה עליהם במדליית זהב של החברה. אדלר גם הקים את מושבת האוגרים הראשונה בעולם, ומחקריו הוכיחו כי האוגר הזהוב יכול לשמש לחקר המחלה 'חבורת יריחו'.

מאמרו של טראוויס מלמד על הקשיים הגדולים שעמדו בדרכו של המכון לכימיה, שהיה אחד ממכוני המחקר הראשונים באוניברסיטה. בעשור הראשון לפעולתו לא הראה מכון זה הישגים מדעיים בולטים, בין השאר בשל דבקותם של ראשיו במסורת המוסדית הגרמנית ולפיה המכון פועל בהייררכיה נוקשה שבראשה עומד המנהל. רק בשלב השני, שהחל בשנת 1935, ובעקבות המלצותיה של ועדת הרטוג, עבר מבנה המחלקות ואופן ניהולן לפסים דומים יותר לאלה הנהוגים בארצות הברית ובאנגליה. על שינוי זה נוספה עלייתם של כמה כימאים

Alon Rachamimov: 'The Great Exodus from the University' - Student Attrition at the Hebrew University, 1925-1948	343
Esther Stein-Ashkenazy: Student Organizations in the Hebrew University of Jerusalem and Their Activities during the Mandate Period	368

Part Four: From National Home to the State of Israel

Moshe Ehrenwald: The Hebrew University of Jerusalem during the War of Independence	399
Dov Schidorsky: The Jewish National and University Library - a Brief History	440
Yair Paz and Assaf Selzer: Still in the Campus: The Historical Campus of the Hebrew University in Mount Scopus	463
Israel Bartal: Postscript - Academic Nation Building	488
List of Contributors	493
Index of Institutions, Organizations and Periodicals	494
Index of Persons	512
Index of Places	525

CONTENS

Hagit Lavsky: Preface IX

Hagit Lavsky: Introduction - The Hebrew University and the State in
the Making XI

Part One: The Hebrew University in National and International Contexts

Hedva Ben-Israel: Politics on Mount Scopus during the Mandatory
Period 3

Moshe Lissak and Uri Cohen: The Hebrew University of Jerusalem
as an Alternative Cultural Center of the Jewish Community in Palestine 87

Dominique Trimbur and Danny Jacoby: The European Powers
and the Teaching of Foreign Languages at the Hebrew University during
the British Mandate Period 134

Part Two: Natural Sciences

Nurit Kirsh: The Beginning of Genetics in the Hebrew University,
1935-1961 163

Yechiel Becker: The Development of the Institute of Microbiology
of the Hebrew University of Jerusalem, 1924-1948 188

Moshe J. Pinthus: The Study of Agriculture: Vision to Reality 217

Anthony S. Travis: Unsound and Path-breaking Science - Chemistry,
Politics and The Hebrew University, 1925-1948 252

Nissan Zeldes and Issachar Unna: Giulio Racah and Theoretical
Physics In Jerusalem 279

Part Three: Students

Aaron Benavot: Hebrew University Students and Graduates, 1925-1947-
A Social and Academic Profile 303